

УДК 904:930.85(477.87)(045)
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/81-2-2>

Павло ПЕНЯК,
orcid.org/0000-0002-9168-4123
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник відділу археології
Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича
Національної академії наук України
(Львів, Україна) penyak.pavlo@gmail.com

Олександр МАЛЕЦЬ,
/orcid.org/0000-0001-7927-4335
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри готельно-ресторанної та музейної справи
Мукачівського державного університету
(Мукачеве, Закарпатська область, Україна) malecoleksandr@ukr.net

Наталія МАЛЕЦЬ,
orcid.org/0000-0002-1352-305X
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри громадського здоров'я і гуманітарних дисциплін
Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет»
(Ужгород, Україна) maletsnata7@gmail.com

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ЯК СКЛАДОВА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИХ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ РЕСУРСІВ ЗАКАРПАТТЯ

Закарпаття є скарбницею археологічних пам'яток, тут представлені всі епохи від кам'яного віку до середньовіччя. Джерела артефактів давніх епох не були відкриті лише там, де не проводилися пошукові роботи. На часі все більш широке залучення археологічної спадщини краю до туристично-рекреаційної сфери. Для організації археологічного та наукового туризму в регіоні старожитності давніх епох мають виключне значення.

У статті дається характеристика тих пам'яток культури, які відносяться до краєзнавства, джерелознавства. Об'єктом дослідження є археологічні пам'ятки Закарпаття від кам'яної доби до середньовіччя. Основна мета полягає у розкритті результатів археологічного вивчення території Закарпатської області, описі та аналізі відкритих і частково досліджених пам'яток. На території Закарпатської області знаходиться чимало унікальних пам'яток історико-культурної спадщини України. На поч. 2015 р. у краї під охороною держави було 1637 пам'яток, зокрема: археології – 494, історії – 523, архітектури та містобудування – 302, монументального мистецтва – 93. У зводі будуть подані дані про 8 пам'яток науки і техніки, 41 пам'ятку садово-паркового мистецтва, 175 ландшафтних парків. Найбільшою комплексною пам'яткою національного значення, яка представлена всіма видами пам'яток є Ужгородський замок. Перлинами Закарпаття вважаються Мукачівський замок «Паланок», Хустський та Невицький замки-фортеці. До складу комплексних пам'яток відносяться й фортифікаційні споруди часів Першої та Другої світових воєн, зокрема «Лінія Арпада». Пам'ятки археології, серед яких 13 включені до списку пам'яток національного значення, представляють Закарпаття з доісторичних часів. Пам'ятки історії пов'язані з видатними просвітянами, митцями, науковцями, освітянами, представниками духовництва, військовими та політичними діячами краю, якими пишається вся Україна.

Ключові слова: археологія, пам'ятки, джерела, спадщина, історія, культура, мистецтво, населення, доба, артефакти, музей.

Pavlo PENIAK,
orcid.org/0000-0002-9168-4123
Candidate of Historical Sciences,
Senior Researcher at the Department of Archaeology,
Ivan Kryp'yakevych Institute of Ukrainian Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
(Lviv, Ukraine) penyak.pavlo@gmail.com

Oleksandr MALETS,
orcid.org/0000-0001-7927-4335
Doctor of Historical Sciences, Professor;
Head of the Department of Hospitality, Restaurant, and Museum Management
Mukachevo State University
(Mukachevo, Transcarpathian region, Ukraine) malecoleksandr@ukr.net

Natalia MALETS,
orcid.org/0000-0002-1352-305X
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor;
Associate Professor at the Department of Public Health and Humanities
Uzhhorod National University
(Uzhhorod, Ukraine) maletsnata7@gmail.com

ARCHEOLOGICAL SITES AS A COMPONENT OF THE SOURCE-STUDY AND HISTORICAL-CULTURAL RESOURCES OF TRANSCARPATHIAN

Transcarpathia is a treasure trove of archaeological sites, with all eras from the Stone Age to the middle Ages represented here. Sources of artefacts' from ancient times have not been discovered only in places where no search work has been carried out. It is time to involve the archaeological heritage of the region in the tourist and recreational sphere. For the organization of archaeological and scientific tourism in the region, the antiquities of ancient times are of exceptional importance.

The article describes those cultural monuments that are related to local history and source studies. The object of the study is the archaeological monuments of Transcarpathia from the Stone Age to the Middle Ages. The main goal is to reveal the results of archaeological research of the territory of the Transcarpathian region, to describe and analyze the discovered and partially investigated monuments.

There are many unique monuments of Ukraine's historical and cultural heritage in Transcarpathia region. At the beginning of 2015, there were 1637 monuments under state protection in the region, including 494 archaeological monuments, 523 historical monuments, 302 architectural and urban planning monuments, and 93 monumental art monuments. The report will contain data on 8 monuments of science and technology, 41 monuments of landscape art, and 175 landscape parks. The largest complex monument of national importance, which is represented by all types of monuments, is Uzhhorod Castle. Mukachevo Palanok Castle, Khust and Nevytsky castles-fortresses are considered to be the pearls of Transcarpathia. The complex monuments also include fortifications from the First and Second World Wars, including the Arpad Line. Archaeological monuments, 13 of which are included in the list of monuments of national importance, represent Transcarpathia from prehistoric times. Historical monuments are associated with prominent educators, artists, scientists, educators, clergy, military and political figures of the region, who are proud of the whole of Ukraine.

Key words: *archaeology, monuments, sources, heritage, history, culture, art, population, era, artefacts, museum.*

Постановка проблеми. Як відомо, одним із головних завдань Програми сталого розвитку Закарпатської області України на 2020–2030-і роки є орієнтація на розбудову економіки і в першу чергу – сфери туризму. Область володіє значними рекреаційними ресурсами, які є передумовою формування туристично-рекреаційної галузі народного господарства. Складовою цих ресурсів є історико-культурна спадщина, за багатством якої край посідає одне з чільних місць в Україні. Незважаючи на те, що область невелика як за площею, так і за кількістю населення, тут зосереджено значну частину пам'яток історії та культури, які ввібрали в себе риси східно-, центрально- і західноєвропейських впливів. У регіоні добре збереглися народні звичаї, обряди, давні ремесла, художні промисли, своєрідний фольклор.

Аналіз досліджень. За насиченістю і різноманітністю історико-культурних ресурсів і пер-

спективами їх залучення до туристичної сфери регіон входить до групи областей України з високим потенціалом. На державний облік та охорону в області взято 494 археологічні пам'ятники, 523 – історичні, 93 – монументального мистецтва, 302 пам'ятники архітектури та містобудування (В. Бідзіля, В. Котигорошко, Л. Мацкевий, С. Пеняк, В. Руснак, І. Попович, М. Потушняк).

Мета статті. Сьогодні історико-культурні ресурси (особливо це стосується археологічних старожитностей) не в повній мірі використовуються для цілей рекреації, але, як показує міжнародний досвід найближчих сусідів (Угорщина, Румунія, Словаччина), вмiла організація їх показу та широка інформація дали б значний економічний ефект.

Виклад основного матеріалу. Одним із цікавих видів туризму, який має всі підстави для поширення в області є археологічний. Його метою є відвідування тієї або іншої місцевості, на якій

знаходяться варті уваги археологічні пам'ятки, можливість участі в розкопках, ознайомлення з артефактами матеріальної та духовної культури сивої давнини (Карягін, Тимошенко, 2009: 318). Це стоянки, поселення, городища, могильники, давні виробничі центри. Найбільша їх кількість зафіксована у Берегівському – 171, Ужгородському – 82, Мукачівському – 63 районах. Найменше у Рахівському – 2 (Пеняк, 2017: 94). Таку ситуацію можна пояснити не лише більшою чи меншою заселеністю цих районів у давнину, але й станом обстеження. Загальна кількість об'єктів, які відносяться до стародавнього кам'яного віку (палеоліту), представлена 98 пам'ятками, які в основному були виявлені у 70–80-х роках ХХ ст. (Пеняк, 2017: 94). Накопичення матеріалів сприяло розробці періодизації і хронології палеолітичних пам'яток краю. Була створена культурно-хронологічна колонка, яка дозволила об'єднати розрізнені дані про палеолітичну добу Закарпаття. Спираючись на знайдені кам'яні артефакти, палеоліт краю дослідники поділили на: а) ранній, до якого віднесли пам'ятки ашельської і мустьєрської доби; б) пізній. Їх колекції нараховують декілька тисяч кам'яних артефактів, виготовлених з вулканічного обсидіану, рідше – андезиту.

Опорним пунктом для вивчення палеоліту Закарпаття стала стоянка, розташована в східній частині смт Королево Берегівського району на вулканічних відрогах лівого берега р. Тиси. Розкопками в Королеві було виявлено 14 різночасових комплексів кам'яних виробів: сім ашельських, шість мустьєрських і один початкової пори пізнього палеоліту (Пеняк, 2017: 219–220). Сировиною для виготовлення знарядь праці служили переважно чорний місцевий андезит, рідше кварцит, кремінь, сланець, обсидіан, кварц. Багатими на кам'яну індустрію раннього палеоліту Закарпаття виявилися стоянки в околиці Рокосова та Малого Раковця Хустського району. Тут дослідниками було виділено 7 ранньопалеолітичних комплексів кам'яних виробів (Пеняк, 2013: 18). У ранньому палеоліті тут існувало дві окремі групи артефактів: майстерні і стоянки-майстерні. Вони датуються часом приблизно 850–150 тисяч років тому. Перші сконцентровані на нижніх терасах, де було багато кам'яної сировини, інші – на більш високих терасах, де сировина зустрічається рідко або зовсім відсутня. Ашельські комплекси Королева, Рокосова, Малого Раковця, на думку дослідників, складають єдину в територіальному і техніко-типологічному відношенні групу пам'яток, найближчі аналогії якій простежуються у Чехії і Словаччині (Бечов I та IV, Пржезлетіце, Сухдол, Летки, Седлец та інші) (Пеняк, 1997: 35–36).

Мустьєрська доба репрезентована 46 місцезнаходженнями, а опорним пунктом залишається Королево, де стратиграфічно вище шарів з ашельськими виробами залягало шість культурних горизонтів мустьє (Пеняк, 2017: 94). Також можна назвати такі пам'ятки, як Черна, Хижа, Оноківці, Хуст-Виселична гора, Шаян II, Ужгород-Радванська гора. Ці пам'ятки належали спорідненій групі населення, яка була генетично пов'язана з більш ранніми ашельськими поселенцями Королева. Найбільш ранні мустьєрські пам'ятки Закарпаття (IV-а, IV, III горизонти Королева, IV і III горизонти Королева II, Чорна I і IX, Діброва) належать до часу рис-вюрм. Їм притаманна леваллуазька техніка обробки каменю, нечисленні збірки знарядь з вторинною обробкою, що представлені досить невиразними скреблами, зубчастими формами, виробами для рубання – чопперами, січками та сікачами (Пеняк, 2017: 219–220).

Найбільш пізні на Закарпатті мустьєрські комплекси зафіксовані в південно-східній частині краю, які розташовані в околиці села Черна на Берегівщині. Тут виявлено десять мустьєрських і пізньопалеолітичних місцезнаходжень. На місцезнаходженні Черна I на поверхні і шурфах зібрано 59 кам'яних знахідок, виготовлених із світло-коричневого кварциту та андезиту. Серед них нуклеуси, відщепи, пластини, скребло з ретушшю на черевці. Ці та інші місцезнаходження вчені об'єднали в одну чорнянську культуру, аналогії яким відомі в Моравії (Солдатенко, 1984: 207–208). Серед виявлених палеолітичних місцезнаходжень краю є ряд пунктів, які можна поділити на такі групи: по-перше, Черна IX, Хижа IV. Їх колекції малочисельні, але досить виразні, за техніко-типологічними показниками вони аналогічні леваллуазьким збіркам Королева; по-друге, Черна VI, VIII, Новоселиця I, II, Хижа I, колекції яких аналогічні збіркам Королево I і Черни IV, X; по-третє, Ужгород – Радванська гора, Горяни, Оноківці, матеріали з яких малокількісні (за виключенням Радванської гори) і не зовсім ясні в типологічній атрибуції; по-четверте, частина мустьєрських зборів складається з поодиноких знахідок, непридатних для детальних техніко-типологічних висновків (Черна II, III, Хижа II, III, Виноградово, Берегово III, Хуст-Виселична гора, Шаян II, Тупча I–III, Біла Церква, Становець, Солотвино I–II, Чернецька гора та ін. (Ситливий, 1984: 35–36). На археологічну карту краю нанесено 49 пунктів пізнього палеоліту (Пеняк, 2017: 95). Еталонною пам'яткою для вивчення пізнього палеоліту послужили багатошарові стратифіковані пам'ятки Королево I, Королево II (Гострий Верх) та пізньопалеолітичні комплекси

Берегова І, Мала Гора. Не менш цінними, хоч і допоміжними, є також місцезнаходження з численними кам'яними виробами, зібраними підйомним способом у Берегові ІІ, V, VI, Мукачеві І, Бийганська Гора, Запсонь, Ужгород-Радванська Гора, Горяни, Шаян та інші (Пеняк, 2012: 17). На значній кількості пам'яток зібрано поодинокі кам'яні вироби, що не мають стратиграфічного обґрунтування (Берегово ІІІ, Бене І, ІІ, Дідова Гора, Шаланки). Окремі місцезнаходження на території Берегівського району отримали назву «берегівської культури» (Берегово І, ІІ, V, Мужієво І, Бене І, Дідова Гора) і датовані початком після паудорфського часу.

Найбільшою за територією поширення стала група пізньопалеолітичних місцезнаходжень, знахідки якої представляють збірки, зібрані на поверхні (Радванська Гора, Замкова Гора, Горяни в Ужгороді; Гора Галіш, Павлова Гора в Мукачеві; Кам'янське, Шаланки та інші). Із-за відсутності стратиграфічного обґрунтування головною опорою є техніко-типологічні дані індустрії Радванської Гори, кам'яні зібрання якої найбільш численні для доби пізнього палеоліту Закарпаття (Пеняк, 2013: 24).

Вивчення і аналіз сировини для виготовлення кам'яних знарядь праці на пам'ятках пізнього палеоліту показали, що носії пізньопалеолітичної культури Королева використовували переважно сировину вулканічного походження, носії «берегівської» культури віддавали перевагу низкопробному світло-сірому кременю, для індустрії третьої групи (еталон Радванська Гора) базовою сировиною служила крем'яна галька темного кольору. Як виянилось, та чи інша сировина була відома усім носіям різних культурних традицій. Всі три групи, на погляд дослідників, це самостійні та різноманітні прояви розвитку пізнього палеоліту Закарпаття (Ткаченко, 1995: 22–36).

Цікавим є факт фіксації палеолітичних місцезнаходжень у гірських районах (Дубриничі, Лумшори, Голубине, Ганьковиця, Ділове, Свалява, Шаян), які свідчать про заселення первісною людиною не лише передгірної, але й гірської зони краю. Тим самим спростовано думку не одного покоління вчених, що Східні Карпати заселялися лише у XIV–XVII ст. на запрошення угорських королів.

Доба мезоліту або середній кам'яний вік представлена на археологічній карті краю 38 стоянками (Мацкевий, 1995: 37). Серед них, наприклад, Кам'яниця, Глибоке, Гута, Чинадієво, Лавки, Великий Раковець та ін. Найбільша їх кількість (22 пам'ятки) фіксується у передгір'ї, 7 – на Притиській рівнині, 4 – в околиці Бере-

гова, 2 – у районі Вігорлат-Гутинського вулканічного хребта, по одній пам'ятці – у Берегівському низькогір'ї, Солотвинській котловині та на околиці Рахова (Пеняк, 2013: 27). Більшість стоянок були короткочасними і розташовувалися на невисоких берегах річок та озер (наприклад, стоянка Кам'яниця на березі річки Уж), зручних для рибальства. Основним типом жител були легкі споруди типу куренів, збудованих з дерева і гілок. Найбільш цінні матеріали були отримані під час розкопок на стоянках Кам'яниця І, ІІ, V (Ужгородський район). Це дозволило провести етнокультурний поділ мезолітичних пам'яток краю: по-перше, на артефакти без геометричних мікролітів (типу Кам'яниця ІІ) та з геометричними мікролітами (типу Кам'яниця V). На стоянці Кам'яниця V серед кам'яних артефактів переважають нуклеуси. Зустрічаються відщепи, скребки, скобелі. Аналогічні комплексу Кам'яниця V місцезнаходження Глибоке І, Чинадієво І, Лавки І, Ворочєво І–ІІІ, Гута І, Невицьке І, Великий Раковець І–ІІІ, Хуст І, Перечин І. Тут знайдено близько тисячі кам'яних артефактів. Аналіз показав, що на цих пам'ятках серед нуклеусів переважають призматично-пропорційні, аморфні та усічно-пірамідальні. У цій групі зрідь більше половини складають скребки та ножі (Мацкевий, 1995: 38–39).

До іншої групи мезолітичної спільноти краю належать стоянки Кам'яниця І, Гута ІІ, Середнє ІІ, Ужгород І (Радванська гора), а також пункти з поодинокими знахідками Нижнє Солотвино І, Барвінок І. Найбільшу серію знарядь складають скребки, ножі, скобелі, різці, а також геометричні мікроліти. До пізнього етапу цієї групи віднесено місцезнаходження Дубрівка І, Гута ІІ, Середнє ІІІ (Мацкевий, 1990: 40). Сьогодні дослідники стверджують, що добу мезоліту краю представляють дві етнокультурні спільноти. До першої належать пам'ятки з деякими палеолітичними індексами, до другої – комплекси з вираженими тенденціями мезоліту. Чітке територіальне розмежування цих спільнот поки що не встановлено. Правда, помітно, що перша група розташована в північно-західній, друга – у південно-східній частині Закарпаття.

На території регіону зафіксовано 44 пам'ятки доби неоліту (Заставне, Дерцен, Неветленфолу та ін.), дослідження артефактів якого розпочалося більше століття тому (Пеняк, 2012: 17). Саме тоді Т. Легоцький, фундатор археології краю, відкрив перші неолітичні поселення на Малій горі у Мукачеві та Ардівській горі у Берегові. Поселення займали від 1 до 3 га площі. Більшість з них багатшарові, бо їх мешканці обирали придатні для довготривалого осілого життя місцевість. Основні

форми кераміки представлені горщиками, мисками і сковорідками. Сьогодні жодна з давніх епох не має розкопано стільки площі поселень, як доба неоліту і саме тому вона є одним із найбільш вивчених періодів. М. Потушняк, який спеціалізувався на вивченні цієї епохи, досліджував неолітичне поселення в урочищі Мондічтог, що на північній окраїні с. Неветленфолу Берегівського району. Поселення розташовувалося на піщаній дюні. Неолітичний шар залягав на глибині від 0,7 до 1,2 м. На розкритій площі було виявлено залишки житла неправильної форми, заглиблене в материк від 0,1 до 0,3 м, розвал шести глинобитних печей, з яких три розташовувалися поза житлом, та дві господарські ями. Зібрано значну кількість керамічних виробів, частину з яких представляють фрагменти від невеликих сферичних горщиків та посудин на піддонах білого, червонуватого та рожевого кольору. Інша група кераміки – це товстостінні посудини з домішуванням в тісті шамоту та недбало опрацьованою поверхнею. Цей посуд прикрашений темно-червоною (бурою) і чорною фарбами, утворюючи прямолінійний і геометричний орнамент. У житлі знайдено фрагменти кераміки з врізним орнаментом, який складається з кількох паралельних ліній. Поверхня у них лощена, чорного кольору. На поселенні виявлено жіночі статуетки з виразно підкресленою тазовою частиною тулуба, конуси та глиняні буси (Пеняк, 2013: 39).

Неоліт Карпатської улоговини, в тому числі Закарпаття, прийнято поділяти на три культурно-хронологічні періоди: ранній, середній і пізній. Вони отримали різні назви: від перших місць відкриття або території поширення. Так, в добу раннього неоліту Закарпаття стало північно-східною окраїною крішської культури (назва від річки Кріш, Кереш), носії якої в південно-східній Європі створили розвинуту землеробсько-скотарську спільноту, початок якої, очевидно, сформувався в країнах Передньої Азії, а згодом розвинувся в північній частині Балканського півострова.

Дослідження показали, що культура Кріш займала також територію Верхнього Потисся, в тому числі й Закарпаття. Ранній етап культури був виявлений на поселеннях сіл Запсонь, урочище Мала гора, Берегівського та Серне, урочище Кіш мезев Мукачівського районів. На цих поселеннях було зібрано близько 20 тис. фрагментів кераміки та інших предметних знахідок (Пеняк, 2013: 44). В керамічному комплексі було виділено три групи кераміки, які відрізняються між собою як складом глиняного тіста, так і призначенням (кухонний, столовий і святковий посуд). Найбільш поширеною формою кухонного посуду були горщики з вертикальним або слабо розширеними стінками, рідше сферичної і грушеподібної форм (Мал. 1). Миски представлені з конічними і овально формованими стінками. Своєрідною формою посуду були сковорідки. Крім посуду, зібрано значну колекцію інших глиняних виробів, серед яких грузила, пряслиця, круглі й біконічні бусини, браслети, моделі жител.

Знайдено десятки глиняних статуеток із зображенням жіночих статур як схематичного, так і реалістичного типу виконання. Не менш кількісною є також колекція кам'яних виробів, виготовлених переважно з обсидіану. Окремими знахідками представлені стріли, свердла та проколки з кременю. Привертають увагу кам'яні шліфовані сокири, тесла, долота. Зернотерки були знайдені виключно в уламках, вони виготовлялися з крупнозернистого пісковика та пористого вапняка.

Епоха середнього неоліту представлена старожитностями культури мальованої кераміки. Носії культури селились у рівнинній і передгірській зонах краю на берегах річок, потічків, на окраїнах боліт, на останніх південних відрогів Карпатських гір. Розміри поселень невеликі, площею в 2–3 га. Культурний шар залягає на глибині від 0,4 до 1,0 м. Матеріалів про характер розташування житлових і господарських споруд зібрано поки що замало. На поселенні в с. Неветленфолу (урочище Мондічтог) Берегівського району між двома житлами

Мал. 1

Мал. 2

знаходилась господарська яма і піч. У с. Дерцен (урочище Мала гора) житлові і господарські споруди групувалися по дві-три без всякої системи на площі близько 2000 м². Подібне розташування житлових і господарських споруд засвідчено в Ужгороді-Дравцях, селах Великі Лази і Холмець Ужгородського району (Пеняк, 2013: 47).

Згідно отриманих даних, житлами були виключно напівземлянкові споруди, заглиблені в землю на 0,3–1,0 м. У плані вони були овальної і овально-продовгуватої форми розмірами в середньому 7–13 x 2–5 м. Основи жител в більшості нерівні, лише в деяких випадках плоскі, що складаються з кількох пов'язаних між собою ям (Дерцен, Рафайново, Велика Паладь та ін.) (Пеняк, 2013: 47). На долівці інколи зустрічаються сліди вогнищ і розвали глинобитних печей, останні розташовані виключно під стінками.

Керамічний комплекс культури мальованої кераміки складається з посудин двох виразних груп: грубої кухонної і тонкостінної столової. Основні форми кухонної кераміки представлені горщиками, мисками і сковорідками. Кількісно переважає столовий посуд. Він виготовлений з добре відмудленої глини з домішкою піску та шамоту. Поверхня посудин покрита тонким ангобом. Серед форм посуду горщики, миски, корчаги, чаші самих різноманітних форм. Вони розписані виключно чорною фарбою. Орнамент покриває всю поверхню посудин.

Енеоліт (мідно-кам'яний вік) (приблизно IV–III тис. до н.е.) на території краю представлений 20 пам'ятками. Це, наприклад, Берегово, Великі Лази, Підгорб, Осій, Дийда та ін. (Пеняк, 1997: 14). Початок енеоліту Закарпаття пов'язується з полгарською культурою, що на певному етапі включала в себе пам'ятки пізнього неоліту і раннього енеоліту. Ранній період полгарської культури, згідно дослідників, представляла група Герпаль, що сформувалася в східній частині Угорського

Алфельда. Згодом вона поширюється на схід – на частину Трансільванії, а на північному сході займає Східну Словаччину і Закарпаття.

Найхарактернішою ознакою герпальської групи є розпис посуду чорною та червоною фарбами на світло-коричневому фоні. Типовими є миски на пустотілому піддоні, конічні горщики та амфороподібні посудини. До групи Герпаль дослідник неоліту й енеоліту краю М. Потушняк відніс підйомний керамічний матеріал з с. Чопівка (нині передмістя Берегова), матеріали з с. Великі Лази (ур. Ставлінець), поселення в Берегові (ур. Долина Коханья). Остання пам'ятка, на думку М.Потушняка, представляє собою ранній етап герпальської групи (Потушняк, 1972: 84). На завершальному етапі неолітичного розвитку полгарської культури, на думку дослідників, провідною стає група пам'яток, яка отримала об'єднану назву Тисополгар-Чесголом-Оборін. На відміну від герпальської групи, її характеризує білий розпис посуду на червоному фоні. (Мал. 2). До цієї групи М. Потушняк зарахував яму, виявлену Ф. Потушняком в с. Неветленфолу (ур. Кіш мезев). На відміну від Ф. Потушняка, який цю пам'ятку відніс до ранньої бронзи, М. Потушняк зарахував її до групи Тисополгар-Чесголом-Оборін. До цієї групи, на його думку, належать також матеріали розкопок, здобуті Й. Янковичем у с. Великі Лази Ужгородського району (Потушняк, 1972: 85).

Висновки. Закарпаття є скарбницею археологічних пам'яток, тут представлені всі епохи від кам'яного віку до середньовіччя. Артефакти давніх епох не були відкриті лише там, де не проводилися пошукові роботи. На часі все більш широке залучення археологічної спадщини краю до туристично-рекреаційної сфери. Для організації археологічного та наукового туризму в регіоні старожитності давніх епох мають виключне значення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бідзіля В.І. Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери. Київ: Наукова думка, 1971. 183 с.
2. Карягін Ю.О., Тимошенко З.І., Демура Т.О., Мунін Г.Б. Маркетинг турпродукту. Підручник. Київ: Кондор, 2009. 394 с.
3. Котигорошко В.Г. Верхнє Потисся в давнину. 1000000 років тому – Х сторіччя н.е. Ужгород: Карпати, 2008. 430 с.
4. Мацкевий Л.Г. Мезоліт Закарпаття. *Тези народознавчої науково-практичної конференції*. Мукачево, 1990. С. 40–42.
5. Мацкевий Л.Г. Мезоліт Закарпатської області. *Проблеми археології Східних Карпат*. Ужгород: Гражда, 1995. С. 37–45.
6. Пеняк П. Наше прадавнє минуле зафіксують у Зводі пам'яток історії та культури. *Новини Закарпаття*. 2012. №№ 61–62. 02.06. С. 17.
7. Пеняк П.С. Археологічні пам'ятки Закарпаття як один із видів історико-культурних рекреаційних ресурсів. *Тенденції розвитку туристичної індустрії в умовах глобалізації*. Ужгород, 2017. С. 94–97.
8. Пеняк П.С. Стоянка Королево I, палеоліт. *Звід пам'яток історії та культури України. Закарпатська область*. Київ: Центр досліджень історико-культурної спадщини України, 2017. С. 219–220.

9. Пеняк П.С., Пеняк С.І. Історія Закарпаття з найдавніших часів до приходу угорців в Карпатську улоговину. Ужгород: «Вета-Закарпаття», 1997. 56 с.
10. Пеняк П.С., Пеняк С.І. Археологія Закарпаття: історія дослідження. Ужгород: Краєвиди Карпат, 2013. 256 с.
11. Пеняк П.С., Руснак В.І. Археологічні пам'ятки Мукачівського району як об'єкт пізнавального туризму. *Сучасні аспекти модернізації науки: стан, проблеми, тенденції розвитку*. Матеріали XXI-ої Міжнародної науково-практичної конференції (07.06.2022, м. Дебрецен, дистанційно). Київ: ГО «ВАДНД», 2022. С. 515–523.
12. Пеняк С.І. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI – XIII ст. Київ: Наукова думка, 1980. 179 с.
13. Пеняк С.І., Попович І.І., Потушняк М.Ф. Звіт Закарпатської археологічної експедиції про наслідки розвідок і розкопок 1985 року. *Науковий архів Інституту археології АН УРСР*. 1985/ 58. Ф.е. 21756.40 с.
14. Попович І.І. Куштановицька група пам'яток. *Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті*. Київ: Наукова думка, 1993. С. 250–286.
15. Попович І. Закарпаття за доби раннього заліза. Krakow-Lwow, 2006. 121 с.
16. Потушняк М.Ф. Питання хронології та культурної належності пам'яток неоліту Закарпаття. *Дослідження стародавньої історії Закарпаття*. Ужгород, 1972. С. 78–95.
17. Потушняк Ф.М. Археологічні знахідки бронзового та залізного віку на Закарпатті. Ужгород, 1958. 144 с.
18. Ситливий В.І. Пам'ятки раннього палеоліту Закарпаття. *Матеріали до Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР*. Київ, 1984. Вип. 1. С. 35–36.
19. Солдатенко Л.В. Мустьєрські пам'ятки Закарпаття (до археологічної карти УРСР). *Археологія*. 1982. № 37. С. 73–83.
20. Солдатенко Л.В. Дослідження мустьєрських пам'яток Закарпаття. *Матеріали до Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР*. Київ, 1984. Вип. 1. С. 207–208.
21. Ткаченко В.І. Про культурні особливості розвитку пізнього палеоліту Закарпаття. Проблеми археології Східних Карпат. Ужгород: МПП «Гражда», 1995. С. 22–36.
22. Комплексна програма збереження та використання пам'яток культурної спадщини Закарпатської області на 2016–2020 роки. Затверджено рішенням Закарпатської обласної ради 22.12.2015 р. № 91. URL: <http://www.kultura.uz.ua>

REFERENCES

1. Bidzilia, V.I. (1971). *Istoriia kultury Zakarpattia na rubezhi nashoi ery* [History of Zakarpattia Culture at the Turn of Our Era]. Kyiv: Naukova Dumka. 183 p. [in Ukrainian]
2. Kariagin, Yu.O., Tymoshenko, Z.I., Demura, T.O., Munin, H.B. (2009). *Marketynh turproduktu. Pidruchnyk* [Marketing of Tourism Product. Textbook]. Kyiv: Kondor. 394 p. [in Ukrainian]
3. Kotyhoroshko, V.H. (2008). *Verkhnie Potyssia v davnyuu. 1 000 000 rokiv tomu – Kh storichchia n.e.* [Upper Tisza Region in Antiquity. 1,000,000 Years Ago – 10th Century AD]. Uzhhorod: Karpaty. 430 p. [in Ukrainian]
4. Matskevych, L.H. (1990). *Mezolit Zakarpattia* [Mesolithic Era of Zakarpattia]. *Tezy narodoznavchoi naukovo-praktychnoi konferentsii* [Theses of the Ethnology Scientific-Practical Conference]. Mukachevo. pp. 40–42. [in Ukrainian]
5. Matskevych, L.H. (1995). *Mezolit Zakarpatskoi oblasti* [Mesolithic Era of Zakarpattia Region]. *Problemy arkheolohii Skhidnykh Karpat* [Problems of Archaeology of the Eastern Carpathians]. Uzhhorod: Hrazhda. pp. 37–45. [in Ukrainian]
6. Peniak, P. (2012). *Nashe pradavne mynule zafiksiut u Zvodi pamiatok istorii ta kultury* [Our Ancient Past Will Be Recorded in the Register of Historical and Cultural Monuments]. *Novyny Zakarpattia* [Zakarpattia News], 61–62 (02.06), p. 17. [in Ukrainian]
7. Peniak, P.S. (2017). *Arkheolohichni pamiatky Zakarpattia yak odyv iz vydiv istoriiko-kulturnykh rekreatsinykh resursiv* [Archaeological Sites of Zakarpattia as a Type of Historical-Cultural Recreational Resources]. *Tendentsii rozvytku turystychnoi industrii v umovakh hlobalizatsii* [Trends in Tourism Industry Development under Globalization]. Uzhhorod. pp. 94–97. [in Ukrainian]
8. Peniak, P.S. (2017). *Stoianka Korolevo I, paleolit* [Korolevo I Site, Paleolithic]. *Zvid pamiatok istorii ta kultury Ukrainy. Zakarpatska oblast* [Register of Historical and Cultural Monuments of Ukraine. Zakarpattia Region]. Kyiv: Tsentri doslidzhen istoriiko-kulturnoi spadshchyny Ukrainy. pp. 219–220. [in Ukrainian]
9. Peniak, P.S., Peniak, S.I. (1997). *Istoriia Zakarpattia z naidavnishykh chasiv do prykhodu uhortsiv v Karpatsku ulohovynu* [History of Zakarpattia from Ancient Times to the Arrival of Hungarians in the Carpathian Basin]. Uzhhorod: Veta-Zakarpattia. 56 p. [in Ukrainian]
10. Peniak, P.S., Peniak, S.I. (2013). *Arkheolohiia Zakarpattia: istoriia doslidzhennia* [Archaeology of Zakarpattia: History of Research]. Uzhhorod: Kraievydy Karpat. 256 p. [in Ukrainian]
11. Peniak, P.S., Rusnak, V.I. (2022). *Arkheolohichni pamiatky Mukachivskoho raionu yak ob'iekt piznavalnoho turyzmu* [Archaeological Monuments of Mukachevo District as Objects of Cognitive Tourism]. *Suchasni aspekty modernizatsii nauky: stan, problemy, tendentsii rozvytku* [Modern Aspects of Science Modernization: State, Problems, Trends of Development]. Materials of the XXI International Scientific-Practical Conference (07.06.2022, Debrecen, online). Kyiv: NGO “VAND”. pp. 515–523. [in Ukrainian]
12. Peniak, S.I. (1980). *Rannioslovianske i davnoruske naselennia Zakarpattia VI–XIII st.* [Early Slavic and Ancient Rus Population of Zakarpattia (6th–13th Centuries)]. Kyiv: Naukova Dumka. 179 p. [in Ukrainian]
13. Peniak, S.I., Popovych, I.I., Potushniak, M.F. (1985). *Zvit Zakarpatskoi arkheolohichnoi ekspeditsii pro naslidky rozvidok i rozkopok 1985 roku* [Report of the Zakarpattia Archaeological Expedition on the Results of 1985 Surveys and Exca-

vations]. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii AN URSS* [Scientific Archive of the Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR]. 1985/58. F.e. 21756. 40 p. [in Ukrainian]

14. Popovych, I.I. (1993). *Kushtanovytska hrupa pamiatok* [Kushtanovytsia Group of Sites]. *Pamiatky hal'shtatskoho periodu v mezhyrichchi Visly, Dnistra i Prypiati* [Hallstatt Period Sites in the Area Between the Vistula, Dniester, and Pripyat Rivers]. Kyiv: Naukova Dumka. pp. 250–286. [in Ukrainian]

15. Popovych, I. (2006). *Zakarpattia za doby ranoho zaliza* [Zakarpattia During the Early Iron Age]. Krakow–Lviv. 121 p. [in Ukrainian]

16. Potushniak, M.F. (1972). *Pytannia khronolohii ta kulturnoi nalezhnosti pamiatok neolitu Zakarpattia* [Issues of Chronology and Cultural Affiliation of Neolithic Sites in Zakarpattia]. *Doslidzhennia starodavnoi istorii Zakarpattia* [Studies of the Ancient History of Zakarpattia]. Uzhhorod. pp. 78–95. [in Ukrainian]

17. Potushniak, F.M. (1958). *Arkheolohichni znakhidky bronzovoho ta zaliznoho viku na Zakarpatti* [Archaeological Findings of the Bronze and Iron Ages in Zakarpattia]. Uzhhorod. 144 p. [in Ukrainian]

18. Sytylivyi, V.I. (1984). *Pamiatky ranoho paleolitu Zakarpattia* [Early Paleolithic Monuments of Zakarpattia]. *Materialy do Zvoda pamiatok istorii ta kultury narodiv SRSR po Ukrainskii RSR* [Materials for the Register of Historical and Cultural Monuments of the USSR Peoples in the Ukrainian SSR]. Kyiv. Issue 1. pp. 35–36. [in Ukrainian]

19. Soldatenko, L.V. (1982). *Mustierski pamiatky Zakarpattia (do arkheolohichnoi karty URSS)* [Mousterian Sites of Zakarpattia (for the Archaeological Map of the Ukrainian SSR)]. *Arkheolohiia* [Archaeology], 37, pp. 73–83. [in Ukrainian]

20. Soldatenko, L.V. (1984). *Doslidzhennia mustierskykh pamiatok Zakarpattia* [Studies of Mousterian Sites of Zakarpattia]. *Materialy do Zvoda pamiatok istorii ta kultury narodiv SRSR po Ukrainskii RSR* [Materials for the Register of Historical and Cultural Monuments of the USSR Peoples in the Ukrainian SSR]. Kyiv. Issue 1. pp. 207–208. [in Ukrainian]

21. Tkachenko, V.I. (1995). *Pro kulturni osoblyvosti rozvytku piznoho paleolitu Zakarpattia* [On the Cultural Features of the Late Paleolithic Development in Zakarpattia]. *Problemy arkheolohii Skhidnykh Karpat* [Problems of Archaeology of the Eastern Carpathians]. Uzhhorod: MPP «Hrazhda». pp. 22–36. [in Ukrainian]

22. *Kompleksna prohrama zberezhennta ta vykorystannia pamiatok kulturnoi spadshchyny Zakarpatskoi oblasti na 2016–2020 roky* [Comprehensive Program for the Preservation and Use of Cultural Heritage Monuments in the Zakarpattia Region for 2016–2020]. Approved by the Resolution of the Zakarpattia Regional Council on December 22, 2015, No. 91. URL: <http://www.kultura.uz.ua> [in Ukrainian]